बौद्धपर्व

वा. गो. आपटे

समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

बौद्धपर्व : वा. गो. आपटे

© सुरक्षित

प्रकाशक
समन्वय प्रकाशन
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक
अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
मोबा. नं.: ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी
सौ. वृषालीराज बडकस

मुखपृष्ठ
चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक
ऋग्वेद प्रिंटर्स, पुणे.

आवृत्ती
सप्टेंबर, २०१३

किंमत
रुपये २६०/-

अनुक्रमणिका

भाग पहिला

१.	सामान्य माहिती	...	०७
२.	बुद्धावतार	...	२०
३.	बौद्धधर्माविषयी कित्येक गैरसमज	...	२७
४.	बुद्धाचे पूर्वजन्म	...	४१
५.	जातक कथा	...	४७
६.	बुद्धकालीन भरतखंडाची स्थिती	...	५५
७.	गौतम बुद्ध	...	६५
८.	मारविजय	...	८०
९.	मारविजयानंतर	...	८६
१०.	बुद्धाचे शिष्य, शत्रू आणि समकालीन पुरुष	...	९७
११.	बुद्धाची शिक्षणपद्धती	...	११२
१२.	महापरिनिर्वाण	...	१२४
१३.	दोन धर्मसभा	...	१३४
१४.	राजा अशोक	...	१४१
१५.	राजा कनिष्क	...	१५६
१६.	बौद्धधर्माचा भरतखंडात लोप	...	१७३
१७.	हिंदुस्थानाबाहेर प्रसार	...	१९५

भाग दुसरा

१.	बौद्धधर्माची मुख्य मते	...	२१७
२.	बौद्धनीती	...	२४४
३.	बौद्धदर्शन	...	२५६
४.	बौद्धधर्माची विशेष लक्षणे	...	२६३
	उपसंहार	...	२६९

या पुस्तकाच्या रचनेच्या कामी साह्यभूत झालेल्या ग्रंथांची यादी

1. Prof. Rhys David's Buddhism.
2. Prof. Rhys David's Buddhist India.
3. Mrs. Rhys David's Early Buddhism.
5. H. Oldenberg - Buddha, his Life and order.
6. Prof. Rhys David's American Lectures.
7. Kern's Manual of Buddhism.
8. P. Dhalke's Buddhist Eassays.
9. Warren's Buddism in Translation.
10. Paul Carus - the Gospel of Buddha.
11. Col. Alcot's Buddhist Catechism
12. Subhadra Bhikshu's Buddhist Catechism.
13. Epigraphica India.
14. Indian Antiquary.
15. Dr. Coplestons Buddhism in Ceylon.
16. Hackman's Buddhism as a Religion.
17. D.N.Pal - Religion of the Hindu's Vol. III
18. Compendium of Buddhist Philosophy (Pali-Text Society)
19. A Dharmapal - Life and teachings of Buddha.
20. Edmund Holmes - The Creed of Buddha.
21. Jataka Tales.
22. Buddhism and it's Christian Critics.
23. Therigatha.
24. Dr. Bhandarkar's Early history of the Deccan.
25. Journal of the pali text Society.
26. The National Magazine of Calcutta.
27. Mc Crindle's Ptolemy.
28. Cunningham - Geography of Ancient India.
29. The Indian Review (Madras)
30. Cunningham - Corpus incriptionorum.
31. Archaeological Reports.
32. R. C. Dutt - History of Ancient civilisation in India.
33. V. Smith's Early History of India.
34. Senart - Mahavatthu.
35. Journal of the Buddhist Text Society. Etc.

संस्कृत

३६. प्रबोधचंद्रोदय
३७. ललित विस्तर
३८. बुद्धचरित
३९. अवदानकल्पलता
४०. शांकरदिग्जय
४१. सर्वदर्शनसंग्रह

मराठी

४२. प्रो. धर्मानंद कोसंबी – बुद्ध, धर्म आणि संघ
४३. पारखीशास्त्री – श्रीहर्ष
४४. बापटशास्त्री – बौद्धदर्शनसार
४५. विविध ज्ञानविस्तार इ. इ.

बंगाली

४६. प्रो. सतीशचंद्र विद्याभूषण – बुद्धदेव
४७. सत्येंद्रनाग टागोर – बौद्धधर्म
४८. किशोरी मोहन राय – कर्मफल
४९. विश्वकोष
५०. प्रवासी, साहित्य, भारती, भारतवर्ष इ. मासिक पुस्तकातले लेख

✦✦✦

भाग पहिला

प्रकरण पहिले

सामान्य माहिती

बौद्धधर्माचा इतिहास म्हणजे एक तृतीयांश मानवजातीचा गेल्या अडीच हजार वर्षांतल्या सुधारणेचा इतिहास आहे. हा इतिहास एकाच देशासंबंधाचा व नुसत्या धर्मविचारापुरताच असता, तरी देखील ते काम अत्यंत महत्त्वाचे गणले गेले असते. पण बौद्ध धर्माचा इतिहास हा केवळ भारतखंड, तिबेट, नेपाळ, चीन, जपान, सयाम, ब्रह्मदेश व सिलोन या देशांचा नसून बौद्धधर्म प्रचारकांनी ज्या ज्या देशांतून त्या धर्माचा प्रसार केला त्या त्या अवांतर देशांच्या म्हणजेच अफगाणिस्तान, अमेरिका, जाव्हा वगैरे देशांच्या इतिहासांशीही त्यांचा संबंध येतो. ही एक गोष्ट झाली. दुसरी गोष्ट, बौद्ध धर्माचा इतिहास म्हणजे निर्दिष्ट केलेल्या देशांतल्या नुसत्या धर्मविचारांचा इतिहास नाही, तर धर्मविचारांबरोबर लोकांची बुद्धी, नीती व शास्त्रे यांचाही विकास बौद्ध धर्माने करून सोडल्यामुळे, मानवजातीच्या सुधारणेच्या बहुतेक साऱ्या ठळक ठळक अंगांचा तो इतिहास आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. कित्येक पाश्चात्त्य पंडितांच्या मते तर धर्म आणि नीती यांची सुरेख सांगड घालून देणारा, धर्मतत्त्वांना व्यावहारिक रूप देणारा उदारमतवादी अर्वाचीन शास्त्रीय तत्त्वांच्या कसोटीस पूर्णपणे उतरणारा असा हा पहिला धर्म आहे आणि बौद्धधर्माची योग्यता विशेष आहे. या संबंधात प्रसिद्ध ग्रंथकार मि. पॉल कॅरस यांचे मत विचारणीय आहे. ते म्हणतात,

"Buddhism was the first prophet to proclaim the importance of morality in religion; at the same time it was the first positivist, the first radical free - thinker, the first iconoclast, and the first prophet of the religion of science."

- *Buddhism and its Christian critics*

(**अर्थ** – धर्मसंबंधात नीतीचे महत्त्व जाहीर करण्याचे कार्य प्रथम बौद्ध धर्माने केले; त्याचप्रमाणे प्रत्यक्षवादी लोकांत, ईश्वरप्रणित ग्रंथासंबंधी अश्रद्धा बाळगणाऱ्यांत, मूर्तिभंजकांत आणि शास्त्रनियामक तत्त्वाचे निरूपण करणाऱ्यांत, तो अग्रगण्य होता.)

अशा प्रचंड आणि अत्यंत महत्त्वाच्या इतिहासाची नुसती साधने गोळा करण्यातच अनेक महान महान पंडितांना कित्येक वर्षे अविश्रांत परिश्रम करावे लागले आहेत. ही साधनेही एकाच प्रकारची नाहीत. बौद्ध धर्माचा इतिहास काही संस्कृत ग्रंथांवरून, काही पाली ग्रंथांवरून, काही शिलालेख, नाणी, तांम्रपट इत्यादीकांवरून आणि काही लोकांत पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या आचारविचारांवरून मिळवावा लागला. या सर्व साधनांचा उल्लेख येथे विस्तारश: करणे शक्य आहे. तथापि ठळक ठळक ग्रंथांची यादी व त्यांच्या संबंधाची थोडी थोडी माहिती येथे देणे आवश्यक आहे म्हणून ती देतो.

१) संस्कृत भाषेतले ग्रंथ – बुद्धचरितविषयक संस्कृत ग्रंथांत 'ललित विस्तर' हा ग्रंथ मुख्य आहे. या ग्रंथात गौतम हा बुद्धत्व पावून लोकांना धर्मोपदेश करू लागला. येथपर्यंतची हकीकत अंशत: गद्य रूपाने व अंशत: पद्य रूपाने दिली आहे. हा ग्रंथ राजा कनिष्क यांच्या वेळी रचला गेला असावा असे कित्येक पाश्चात्त्य पंडितांचे मत आहे. ललितविस्तर ग्रंथात बुद्धचरित्र आलंकारिकतीने वर्णिलेले असल्यामुळे इतिहासदृष्ट्या त्यांची किंमत किती ठरवायची हा मोठा प्रश्न आहे. या ग्रंथाची आवृत्ती कै. डॉ. राजेंद्र लालमित्र यांनी कलकत्त्याच्या एशियाटिक सोसायटीच्या द्वारे प्रकाशित केली होती. याशिवाय संस्कृत भाषेतले अन्य ग्रंथ म्हणजे अश्वघोषकृत बुद्ध–चरित, लंकावतार–सूत्र व अवदानकल्पलता हे होत. अश्वघोषाच्या बुद्धचरित्राची एक उत्कृष्ट आवृत्ती प्रो. कॉवेल यांनी तयार करून ती केंब्रिज युनिव्हर्सिटीमार्फत प्रकाशित केली. लंकावतार सूत्र ग्रंथाची आवृत्ती कलकत्त्याच्या महामहोपाध्याय डॉ. सतीशचंद्र विद्याभूषण एम.ए. व राय शरच्चंद्र दास बहादूर सी.आय.ई. या दोघा पंडितांनी बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसायटीमार्फत छापविलेली उपलब्ध आहे. 'अवदानकल्पलता' या ग्रंथाचा काही भाग राय शरच्चंद्र दास बहादूर व पंडित हरिमोहन विद्याभूषण यांनी शोधून तो बंगाल एशियाटिका सोसायटीमार्फत प्रकाशित केला आहे.

२) तिबेटी भाषेतील ग्रंथ – यात रत्नधर्मराज नावाच्या एका बौद्धधर्मी भिक्षूने लिहिलेला एक व दुसरे गृहस्थांनी लिहिलेले काही ग्रंथ आहेत. हे बहुतेक ललितविस्तराच्या आधाराने लिहिलेले आहेत. त्यांची रूपांतरे इंग्रजीत झालेली आहेत. क्यांग–र नावाचा तो तिबेटी ग्रंथसंग्रह आहे, त्यात 'ग–छेररोल्प' नावाचा एक बौद्ध ग्रंथ आहे, पण तो अद्याप अप्रकाशित आहे.

३) चिनी भाषेतील ग्रंथ – संस्कृतातल्या 'महाभिनिष्क्रमणसूत्र' नामक ग्रंथाचे चिनी भाषेतले भाषांतर इ.स.च्या सहाव्या शतकात तयार झाले असे प्रो. व्हिस डेव्हिड्स

म्हणतात, मूळ संस्कृत ग्रंथाच्या रचनेचा काळ अनिश्चित आहे; पण तो अर्थातच सहाव्या शतकाच्या पूर्वीचा असला पाहिजे. याशिवाय ललितविस्तर ग्रंथाची चिनी भाषेत चार भाषांतरे झाली आहेत. शेवटचे भाषांतर 'हान' वंशातल्या राजांच्या कारकीर्दीत म्हणजेच इ.स.च्या तिसऱ्या शतकात झाले. अश्वघोषाच्या बुद्धचरित्राचे चिनी भाषांतर धर्मरक्ष नावाच्या बौद्ध पंडिताने इ.स.च्या पाचव्या शतकात केले. प्रसिद्ध प्रवासी हुएन-त्सांग लिहितो की, ''चार सूर्यांनी सगळे जग प्रकाशित करून सोडले आहे'' या चार सूर्यांपैकी अश्वघोष हा एक आहे. लंकावतारसूत्राचे चिनी भाषांतर इ.स.च्या पाचव्या शतकात सुंग वंशीय राजाच्या कारकीर्दीत गुणभद्र नावाच्या एका पंडिताने केले. या ग्रंथाला 'लंकावतार' हे नाव देण्याचे कारण हुएन-त्सांग असे देतो की, या ग्रंथात वर्णिलेले उपदेश गौतम बुद्धाने सिलोन (लंका) मधील एका पर्वतशिखरावरून केला. ख्रिस्तांच्या गिरीवरील उपदेशाशी (Sermon on the mount याच्याशी) याचे साम्य आहे. याशिवाय महापरिनिर्वाणसुत्त,जातक-निदान, महावंस वगैरे ग्रंथांचीही चिनी भाषेत भाषांतरे झाली आहेत.

४. ब्रह्मदेशातील ग्रंथ – यात 'मलंगवत्तु'नावाचा एक ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहे. हे मूळ एका पाली ग्रंथाचे भाषांतर आहे. यात वर्णिलेले बुद्धाचे चरित्र जातककथात दिलेल्या चरित्र्यांशी तंतोतंत जुळते. याशिवाय अन्य संस्कृत व पाली ग्रंथांची भाषांतरे झाली आहेत.

५. सिलोन देशातले ग्रंथ – यातील दीपवंस व महावंस या ग्रंथांत सिंहलद्वीपाचा प्राचीन इतिहास आहे. महावंस महानाम नावाच्या सिंहली पंडिताने रचिला असून त्याचे १०० अध्याय आहेत. त्यापैकी ३७ व्या अध्यायात बुद्धघोषाचे चरित्र वर्णिले आहे. महानाम पंडित बुद्धघोषाचे समकालीन असल्यामुळे ते चरित्र बरेच विश्वसनीय असावेसे दिसते. बौद्धधर्मप्रचारकांत बुद्धघोष अग्रगण्य असल्यामुळे या चरित्रातील विशेष रमणीय भाग संक्षेपत: येथे देतो. तो असा :- मगध देशात गयेजवळ एका गावी एक ब्राह्मणपुत्र राहात असे. याने वेद व शास्त्रे यांचे अध्ययन केले होते. याचा रेवत नामक भिक्षूशी एकदा कडाक्याचा वाद होऊन त्यात पराभव पावल्यामुळे ब्राह्मणपुत्राने बौद्धधर्माचा स्वीकार केला. त्याचा स्वर बुद्धासारखा गंभीर, खणखणीत आणि स्निग्ध असल्यामुळे त्याला बौद्धभिक्षू बुद्धघोष म्हणू लागले. बौद्धधर्माची दीक्षा घेतल्यावर त्या धर्मासंबंधाने ग्रंथरचना करण्यास त्याने प्रारंभ केला, आणि 'ज्ञानोदय' ग्रंथ लिहिला. पुढे रेवत भिक्षूच्या आग्रहावरून तो सिलोन देशी गेला, आणि तेथे स्थविर संघपालाशी त्रिपिटक

ग्रंथाचे अध्ययन केल्यावर तो ग्रंथ त्याने तेलंगी लिपीत लिहून काढला. हा ग्रंथ ब्रह्मदेशात गेला, तेव्हा तेथील लोकांनी त्याची फार वाहवा केली, आणि अजून त्या देशात या ग्रंथाची जशी मानमान्यता आहे तशी दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथाची नाही. बुद्धघोषने विशुद्धिमग्ग (विशुद्धीमार्ग) ग्रंथ लिहिला आहे, यासंबंधाने महावंस ग्रंथात एक गमतीची कथा आहे. ती अशी – बुद्धघोषाने मगधदेशातून सीलोनला गेल्यावर तेथील पंडितांना त्याने विनंती केली की सिंहली भाषेतल्या अथ्थकथाचे (अर्थकथा) पालीभाषेत भाषांतर करावे हा हेतू आहे. तेव्हा त्या ग्रंथाची एक प्रत कृपा करून द्यावी. भाषांतर करण्याला लागणारी विद्वत्ता त्याच्या अंगी कितपत आहे हे पाहण्यासाठी त्याला त्या ग्रंथातले फक्त दोन श्लोक प्रथम दिले, आणि त्यावर पाली भाषेत व्याख्या लिहावयास सांगितले. या दोन श्लोकावर बुद्धघोषाने जी विस्तृत व्याख्या केली तिचेच नाव विशुद्धिमग्ग. ती व्याख्या पाहून सिंहली पंडित आश्चर्यचकित झाले, आणि त्यांनी समग्र अर्थकथा त्याच्या स्वाधीन केल्यावर बुद्धघोषाने त्या पाली भाषेत लिहून काढल्या. बुद्धघोषाच्या या अथ्थकथा म्हणजे साहित्य, दर्शन, विज्ञान, इतिहास, इ. चे अपूर्व भांडार समजतात. हा बुद्धघोष इ.स. च्या ५व्या शतकात होऊन गेला.

६. जपानी ग्रंथ – प्रसिद्ध पंडित मॅक्समूलर यांनी स्टेट सेक्रेटरी साहेबांच्या हुकुमाने जपानातल्या होंगवान्झी नामक बौद्धविहारातून तेथील ग्रंथांची यादी तेथील धर्माध्यक्ष बुनियुनानझो यांच्या मार्फत आणवून प्रसिद्ध केली तीत अनेक बौद्ध ग्रंथांची नावे व त्यांचे कर्ते यांची माहिती दिली आहे.

७. पाली भाषेतील ग्रंथ – पाली भाषेतले बौद्ध ग्रंथ फार प्राचीन आहेत अशी समजूत आहे. या ग्रंथांत त्रिपिटक हा ग्रंथ फार मोठा व अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हा महाभारत ग्रंथाच्या तिपटीने मोठा असून त्याची ग्रंथसंख्या सरासरी तीन लक्ष आहे. हा केव्हा लिहिला गेला ते सांगता येत नाही. लोकापवाद असा की, हा मूळ पाटलिपुत्र येथे निर्माण झाला व पुढे अशोक राजाचा पुत्र महिंद हा जेव्हा धर्मप्रचारार्थ सिलोनमध्ये गेला, तेव्हा त्याने तो आपल्या बरोबर तिकडे नेला.[१] त्रिपिटकात राजगृह व वशाली येथील सभांचा उल्लेख आहे. पण पाटलिपुत्र येथे झालेल्या सभेचा उल्लेख नाही. यावरून या दोन कालांच्या मध्यंतरी त्याची रचना झाली असली पाहिजे. त्रिपिटकाचा

---

१. या लोकप्रवादाला बुद्धघोषाचार्याच्या त्या ग्रंथावरील टीकेत आधार आहे. तो असा – बुध्दघोष त्रिपिटकांपैकी दीघनिकायावरील अट्टकथांच्या पाली भाषेतल्या रूपांतरांच्या आरंभी प्रस्तावनेत लिहितात :–

(टीप पुढे चालू...

काही भाग नि:संशय प्राचीन आहे, तसा काही भाग नि:संशय अर्वाचीन कालातला असावा, असे कित्येक पंडित म्हणतात. या ग्रंथाची भाषांतरे सिंहली, ब्रह्मी, चिनी, जपानी, वगैरे अनेक भाषांतून झाली आहेत. या ग्रंथाला त्रिपिटक हे नाव पडण्याचे कारण त्याचे तीन पिटक (पुडे) म्हणजे भाग आहेत. ते येणेप्रमाणे –

१. सुत्तपिटक

यात बुद्धाचा उपदेशाचा संग्रह आहे. याचे चार मोठाले 'निकाय' म्हणजे पोटभाग आहेत. ते येणेप्रमाणे :–

१. दीघनिकाय (दीर्घनिकाय),२. मज्झिमनिकाय (मध्यमनिकाय), ३. संयुत्तनिकाय (संयुक्तनिकाय), ४. अंगुत्तरनिकाय आणि ५. खुद्दकनिकाय (क्षुद्रनिकाय). यांत बुद्धाचे आपल्या शिष्यांशी वेळोवेळी झालेले संवाद आणि तत्त्वज्ञान व धर्म यासंबंधाने शिष्यवर्गाने विचारलेल्या शंका व त्याची उत्तरे यांचा संग्रह केलेला आहे. साक्रेतिसाचे संवाद पाश्चात्त्य तत्वज्ञानाचा बोध होण्याला अवश्य म्हणून त्यांचे जसे महत्त्व मानण्यात येते, तशीच या संवादाची गोष्ट आहे. हे सगळे (१८३) संवाद असे गहन आहेत की, त्यांतले एकेक सूत्र एकेका व्याख्यानाचा विषय करता येईल. दीघनिकायात दीर्घ म्हणजे मोठमोठाले संवाद आहेत. मज्झिम (मध्यम) निकायात मध्यम लांबीचे संवाद संग्रहित केले आहेत. संयुक्तनिकायात एकाच विषयावर निरनिराळ्या शिष्यांशी झालेले संवाद एकत्र केलेले आहेत. अंगुत्तरनिकायात बौद्ध धर्मातली मानशास्त्र व नीतिशास्त्र या संबंधाची सूत्रे असलेले संवाद निराळे काढले आहेत. अंगुत्तरनिकाय सर्वात मोठे आहे. खुद्दकनिकायात लहान लहान संवाद आहेत. या खुद्दकनिकायाचे पुन: १५ पोटविभाग आहेत. ते हे :– १. खुद्दकपाठ, २. धम्मपद, ३. उदान, ४. इतिवुत्तक, ५. सुत्तनिपात, ६. विमानवत्थु, ७. पेतवत्थु, ८. थेरगाथा, ९. थेरीगाथा, १०. जातक, ११. निद्देस, १२. पटिसंभिदामग्ग, १३. अवदान, १४. बुद्धवंस, १५. चरियापिटक.

…टीप मागील पानावरून)

'सीहलदीपं पन आभथाथ वसिना महामहिन्देन ।
ठपिता सीहल भासाय दीप वासिन मत्थाय ।।
अपनेत्वा ततोहं सीहलभासं मनोरमं भासं ।
तन्तिन यानुच्छविंक आरोपेतो विगतदोसम् ।।'

अर्थ – ही अट्ठकथा महामहिन्दाने सिंहलद्वीपास आणिली, आणि या द्वीपजनांच्या हितासाठी सिंहली भाषेत लिहून ठेविली. ती सिंहली भाषेतून काढून मनोरम आणि शास्त्रास अनुकूल अशा निर्दोष पाली भाषेत मी लिहून ठेवतो.